

УДК 631.145:338.431(477.87)

УДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ РЕФОРМОВАНИМИ АГРАРНИМИ ПІДПРИЄМСТВАМИ РЕГІОНУ

Н.П. Староста

У статті досліджуються проблеми діяльності аграрних підприємств Закарпаття на пореформеному етапі, розглянуто основні напрями їх функціонування. Значна увага приділена формуванню кадрового потенціалу новостворених агропідприємств. Особливий акцент зроблено на обґрунтуванні напрямків і механізмів удосконалення управління підприємствами АПК, в тому числі і з боку владних структур. Запропоновано окремі заходи щодо розвитку агропромислового виробництва в ринкових умовах.

Кількість бібліографічних посилань – 10; мова українська.

Ключові слова: аграрна реформа, агропідприємства, регулювання соціально-економічних відносин в аграрному секторі, аграрні дорадчі служби, підвищення ефективності аграрного виробництва.

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку виробництва продуктів харчування, підвищення вимог щодо структури і якості продовольчих товарів особливою значення набуває проблема удосконалення управління цими процесами. Становлення ринку в Україні супроводжується поширенням економічних явищ, що зумовлює об'єктивну необхідність завершення переходу від адміністративно-командних методів управління до економічних механізмів регулювання процесами виробництва і реалізації агропромислової продукції, комплексного забезпечення менеджменту в господарських системах різних рівнів. Ця аксіома покладена в основу організації і технології управління від міністерств до виробників продукції.

Пошук напрямків і механізмів удосконалення управління економікою взагалі та її агропродовольчим сектором, завжди був і залишається не просто актуальним, а життєво необхідним. Це стосується і сучасного етапу розвитку АПК, коли потрібно не тільки якомога швидше й ефективніше подолати втрачене за останні роки, а й створити реальні можливості нарощування управлінського потенціалу в усій його великомасштабності і багатогранності.

Протягом останніх років сільське господарство регіону зазнало корінних змін. В науковій економічній літературі з'явилося чимало публікацій, в яких досліджуються проблеми реформування АПК, аналіз діяльності нових агроформувань ринкового типу тощо. Зокрема, в праці М.І.Стегней висвітлено сучасні фінансові пробле-

ми аграрних підприємств області [9]. Питання мобілізації довгострокових інвестицій в АПК досліджено в праці О.З.Піщур [4]. Особливий інтерес становлять ті публікації, в яких висвітлюються питання залучення іноземних інвестицій в АПК Закарпаття. Свій внесок у дослідження цього напрямку зробили А.В.Баян та Г.В.Спаський [2], [6].

Проте, питання, що стосуються розвитку та удосконалення управління аграрним сектором ще не посіли в аграрній економічній науці місця, адекватного важливості проблеми. Недостатньою є увага до їх розробки з боку державних структур, які повинні бути найбільше зацікавлені у тому, щоб мати досконалу у всіх відношеннях систему управління агропродовольчим сектором.

Метою дослідження є аналіз результатів реформування і діяльності підприємств АПК регіону, розробка окремих шляхів вирішення проблем удосконалення управління підприємствами агропромислового сектору на сучасному етапі. Для досягнення поставленої мети використано метод порівняльного економічного аналізу, застосовується аналіз динамічних рядів. У статті використано дані статистичних щорічників, положення нормативно-правових актів, а також власні спостереження.

Структура статті наступна: у першому розділі зроблено аналіз реформування і діяльності підприємств агропромислового комплексу: їх кількість, обсяги виробництва, фінансово-економічні показники, у другому – подано особливості управління аграрними підприємствами на сучасному етапі, необхідність державного регулювання і підтримки сільськогосподарського виробництва.

Староста Наталія Петрівна - здобувач кафедри економіки, менеджменту і маркетингу економічного факультету УжНУ

1 АНАЛІЗ РЕФОРМУВАННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ АПК ОБЛАСТІ

У кожній державі, в будь-якому суспільстві сільське господарство є життєво необхідною галуззю народного господарства, оскільки зачіпає інтереси буквально кожної людини. Адже нині понад 80% фонду споживання формується за рахунок продукції сільського господарства. Тому виробництво її є найпершою умовою існування людства.

Для України, яка стала на шлях ринкової економіки, сільське господарство має особливо велике значення, оскільки є однією з найбільших галузей народного господарства. Про це свідчить ряд важливих макроекономічних параметрів. Найважливішим серед них є частка сільського господарства у ВВП держави. У 1990 році вона становила 24,4 %. За роки економічної кризи вказаний параметр почав знижуватися і вже у 1993 році склав 21,5 %, у 1995 році – 13,4, в 1999 році – 12,8 %. Таке істотне зниження внеску галузі у створення ВВП пояснюється переважно ціновим фактором.

У кінці 90-х років почала відбуватися трансформація існуючої системи сільського господарства у бік зміцнення особистого підсобного сектора, формування селянських (фермерських) господарств, а також послаблення державних і суспільних форм господарювання. З набуттям чинності у грудні 1999 року Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” зазнали змін організаційні і економічні принципи ведення сільського господарства.

У ході аграрної реформи впроваджена приватна власність на землю, проведено роздержавлення земель з передачею їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам і громадянам, розпайовано землі колективних сільськогосподарських підприємств між працівниками і пенсіонерами з їх числа. Замість домінуючої колгоспно-радгоспної форми господарювання на рів-

ноправній основі створені й розвиваються різні форми господарювання. Подальший розвиток одержали створені на приватній власності на землю й індивідуальній або сімейній формах організації праці особисті селянські господарства, створена нова форма господарювання – фермерство. Колективні сільськогосподарські підприємства і значна частина радгоспів реформовані у різні господарські формування ринкового спрямування, побудовані на приватній та державній власності на землю у поєднанні з колективними формами організації праці [3].

Змінилося співвідношення площі сільськогосподарських угідь на користь господарств населення, розмір землеволодіння, яких на сьогодні більше у 4,1 рази, ніж сільськогосподарських підприємств. Головним результатом перетворень на селі стала поява реального власника землі, який формує нову ідеологію земельних і товарних відносин.

Що стосується Закарпаття, то сільське господарство займає провідне місце в економіці області. В ньому створюється 26 процентів валової доданої вартості. Ведення сільськогосподарського виробництва тут має свою специфіку і особливості. Вони полягають у тому, що регіон є малоземельним. Крім того, область характеризується вертикальною зональністю: тут наявні низинна, передгірська і гірська підзони, дві третини території – гориста місцевість. Все це знижує потенційні можливості нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Землеробство у гірській підзоні не має істотної перспективи розвитку. Пояснюється це не лише суворими погодинними умовами, низькою родючістю ґрунтів, а й обмеженістю орних земель.

У сільськогосподарському виробництві області на 1 січня 2004 року функціонувало 1672 сільськогосподарських підприємств, з них налічувалося 1417 селянських (фермерських) господарств та 63,8 тисячі індивідуальних власників і користувачів землі, 295,5 тисяч домогосподарств населення (табл.1).

Таблиця 1 Кількість виробників сільськогосподарської продукції Закарпаття [8]

(на 1 січня)

	1991	1996	2000	2001	2002	2003	2004
Сільськогосподарські підприємства, одиниць	630	1463	1702	1801	1727	1655	1672
Селянські (фермерські) господарства, одиниць	-	1054	1400	1459	1420	1377	1417
Домогосподарства населення, тисяч	255,8	298,7	303,7	294,9	296,0	295,2	295,5
Власники землі в колективних та індивідуальних садах і городах, тис.осіб	25,8	65,5	68,2	66,9	65,2	63,9	63,8

На сільськогосподарське підприємство припадає в середньому 48,7 га сільськогосподарських угідь, селянське (фермерське) господарство – 6,6 га, домогосподарство населення – 1,1 гектара.

Земля є найважливішою складовою ресурсного потенціалу сільського господарства і актуа-

льним є її раціональний розподіл серед господарств різних форм власності. Вона виступає як засобом виробництва, так і предметом праці. Розподіл сільськогосподарських угідь за користувачами характеризується такими даними:

Таблиця 2 Розподіл сільськогосподарських угідь за користувачами в Закарпатті [5]

	1991	1996	2001	2002	2003	2004
Всі категорії господарств	414,7	548,5	433,4	429,5	429,9	420,4
у тому числі:						
- сільгоспідприємства	357,2	231,0	161,8	127,5	98,0	81,4
%	86,1	42,1	37,3	29,7	22,8	19,4
- особисті селянські господарства	57,5	217,5	271,6	302,0	326,9	339,0
%	13,9	57,9	62,7	70,3	77,2	80,6

В області істотно змінилося співвідношення площ сільськогосподарських угідь на користь особистих селянських господарств. Якщо на початок 1991 року сільськогосподарські підприємства використовували 86,1 %, а особисті селянські господарства 13,9 %, то на початок 2004 року відповідно 19,4 % і 80,6 %, тобто 81,4 і 339,0 тис.га. При цьому у середньому в Україні зберігається за сільгоспідприємствами високий розмір землеволодіння, на початок 2004 року їх питома вага у загальній площі сільгоспугідь країни склала 66 відсотків. Характерною особливістю земель області є лісистість та невисокий відсоток площ, придатних для сільськогосподарського виробництва, у тому числі найменша по країні площа орних земель. Ступінь освоєння території і ступінь розораності є

також найнижчим і становить відповідно 37,4 та 42,0 відсотка при 69,2 і 53,8 в Україні [8].

Характерним для галузі є те, що 95 процентів валової продукції виробляється у особистих підсобних господарствах населення, решта – у сільськогосподарських підприємствах. Створено сприятливі умови для узгодження економічних інтересів для різних господарських суб'єктів, посилюється зацікавленість у сільгоспвиробників за кінцеві результати роботи. В області досягнуто найвищу серед регіонів ефективність використання земельних ресурсів. У розрахунку на 100 га сільгоспугідь за 2003 рік отримано валової продукції на 335,7 тис. грн., що є найвищим показником в Україні. У випуску валової продукції переважає продукція тваринництва (рис. 1).

Рис. 1 Структура валової продукції сільськогосподарського виробництва Закарпатської області [8]

Серед районів області різна ефективність використання сільськогосподарських угідь для виробництва тваринницької продукції. Найвища ефективність у Тячівському, Хустському та Іршавському районах, де показники виробництва м'яса та молока на 100 га сільгоспугідь значно перевищують середньо обласний рівень. Проблемними в даний час залишаються питання фінансово-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Згідно із статистичною звітністю фінансово-господарська діяльність за 2003 рік оці-

нена за результатами 25 державних сільськогосподарських підприємств та 1647 недержавних агроформувань. Результати їхньої діяльності на протязі останніх років є негативними, внаслідок того, що половина підприємств були збитковими. Однак, загальний результат фінансової діяльності має тенденцію до поліпшення. За останніми показниками, реалізація сільськогосподарських продуктів власного виробництва є рентабельною – 4,6 процента (табл.3).

Таблиця 3 Основні фінансово-економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств Закарпаття [5]

	2000	2001	2002	2003
Кількість сільгоспідприємств	215	229	188	146
Кількість збиткових підприємств – всього	106	115	92	37
У % до загальної кількості	49,3	50,2	48,9	25,3
Прибуток (збиток) від усієї діяльності, млн.грн	-11,8	-2,9	-11,2	-16,1
У % до собівартості реалізованої продукції	-13,7	-3,6	-13,4	-2,2
Рівень рентабельності реалізації:				
- продукції сільського господарства	-24,4	4,4	0,4	4,6
- продукції рослинництва	1,9	20,0	14,3	26,1
- продукції тваринництва	-45,5	-16,2	-20,6	-26,9

Суттєве зниження рівня збитковості аграрного виробництва є важливим результатом перетворень на селі, що відбулися після прийняття Указу Президента України від 3.12.1999р. „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” та при цьому фінансові результати від діяльності за 2003 рік позитивні лише у сільськогосподарських підприємствах Виноградівського, Іршавського, Рахівського та Хустського районів.

2 ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ АГРАРНИМИ ПІДПРИЄМСТВАМИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Праця в сільському господарстві, як і в інших галузях економіки, – це цілеспрямована діяльність людини, спрямована на відозміну і пристосування предметів природи для задоволення своїх

потреб. Люди, їх майстерність, освіта є найбільш важливим складовим елементом продуктивних сил, що визначально впливає на стан економічного розвитку підприємств та конкурентоспроможність їх продукції.

Кожне аграрне підприємство функціонує за певної чисельності персоналу – сукупності працівників, які мають необхідний фізичний розвиток, знання, практичні навички для управління виробництвом, якісного і своєчасного виконання передбачених технологією робіт у сфері агропромислового виробництва. Воно може ефективно працювати за умови, коли має необхідний професійний і кваліфікаційний склад працівників, доцільну кадрову структуру.

У сфері сільськогосподарського виробництва області у 2003 році працювало 230,5 тис. осіб або 37,4 відсотка працездатного населення, зайнятого у всіх сферах економічної діяльності. З них

працею в особистому підсобному сільському господарстві зайнято 188,8 тис. осіб, що у 4,9 рази перевищує чисельність працівників сільгоспідприємств. Кількість працюючих на сільгоспідприємствах має тенденцію до зростання, що спричиняє зменшення кількості зайнятих в особистому підсобному сільському господарстві.

У селянських (фермерських) господарствах у 2003 році працювало 3,0 тис. осіб, з яких 80 відсотків становлять члени господарств, 18 – залучені на сезонні роботи, 2 відсотки – працюючі за трудовою угодою. У середньому на одне фермерське господарство припадає 3 особи працюючих, що свідчить про недостатній рівень розвитку цієї форми господарювання в області.

У нинішніх умовах питання кадрового забезпечення аграрних підприємств області і його розвитку виявилось досить актуальним у контексті системної кризи та поглиблення процесів депопуляції на селі, які зумовили погіршення кількісних і якісних характеристик кадрового потенціалу. Скорочення сільського населення, погіршення соціально-економічних умов життя, зниження рівня мотивації трудової діяльності на селі, вивільнення робочої сили в процесі реорганізації КСП, переважання пріоритетів вирощування менш трудомістких культур над більш трудомісткими, і рослинництва над тваринництвом призвели до зміни чисельності зайнятих у сільськогосподарських підприємствах. Хоча скорочення зайнятих можна вважати позитивним явищем, але за умови продовження використання товаровиробниками трудомістких технологій і застарілих форм організації праці воно виявилось проблемою. Тим більше переважну частину вивільнених працівників становить молодь і кваліфіковані спеціалісти, що, безсумнівно, погіршує якісні характеристики кадрового потенціалу та звужує можливості роботодавця підвищувати ефективність виробництва. Такі передумови зумовлені особливостями розвитку ринку робочої сили на селі. Неплатоспроможність аграрних підприємств, безперспективність зайнятості спонукають персонал аграрних підприємств вдаватися до кращих умов для реалізації власних трудових здібностей. Люди шукають нову роботу або ж господарюють одноосібно, використовуючи землю, отриману після реорганізації КСП.

Потребує уваги процес професійного зростання та виховання сучасної управлінської еліти, адже без належного менеджменту в умовах ринкової економіки неможливий ефективний розвиток виробництва. Особливе місце мають посісти заходи щодо створення умов для закріплення молоді в сільськогосподарському виробництві, серед яких істотно підвищення рівня заробітної плати, розширення державної підтримки галузей АПК, запрова-

дження формування державного замовлення від обласних, районних і сільських адміністрацій, відсоткові кредити на придбання житла, участь роботодавців у підготовці фахівців, державні інвестиції та програми щодо створення відповідної соціально-побутової сфери села. Зазначені завдання мають знайти своє рішення у проекті Державної програми роботи з кадрами на селі на період до 2010 року.

Протягом останнього часу в економічній літературі точиться жвава дискусія щодо ролі і значення держави у соціально-економічному розвитку країни. Мистецтво державного регулювання економікою – це ефективна компенсація негативних дій ринкового механізму, недопущення небажаних соціально-економічних наслідків. Проте із галузей народного господарства найбільш радикального і дієвого державного регулювання та підтримки для нормального розвитку вимагає сільське господарство. Це зумовлено тим, що по-перше, дана галузь є життєво необхідною в будь-якому суспільстві і розглядається як пріоритетна при обґрунтуванні перспектив соціально-економічного розвитку країни; по-друге, сільськогосподарське виробництво через існування короткострокової і довгострокової проблем не може ефективно розвиватися без стабілізуючого впливу держави. Частка видатків Державного бюджету України на фінансування розвитку сільського господарства має бути не меншою за 5 % видатків бюджету. В області розроблено регіональні програми розвитку сільськогосподарського виробництва, які передбачають його підтримку з державного та місцевих бюджетів. Це, зокрема, програми „Зерно”, „Підвищення родючості ґрунтів за рахунок хімічної меліорації”, „Захист рослин”, „Розвиток виноградарства та садівництва”.

Щодо концептуального питання перебування управління аграрно-промисловим комплексом України, то вважаємо що питання реалізації продукції, її конкурентоспроможність повинні бути на першому плані державних керівників усіх рівнів, які мають у структурі органів управління пряме відношення до цієї проблеми. Хоча слід підкреслити, що державне управління сільськогосподарською економікою не повинно обмежуватися лише стимулюванням обсягів та ефективності виробництва. Воно повинно втручатися у вирішення соціальних питань, регулювання зайнятості населення, благоустрою поселень та екології. Останній аспект потребує усунення забур'яненості полів, розповсюдження шкідників і різних хвороб, забруднення ґрунту, водойм і річок. У проекті структури АПК особливе місце повинні займати підрозділи, які б регулювали міжгалузеві співвідношення економічних і соціальних проблем.

До того ж, сільське господарство відчуває низку гострих економічних, виробничих і соціальних проблем, а саме – зношеність основних виробничих фондів на 80-90 %, нерозвиненість інфраструктури аграрного ринку, неефективні технології в рослинництві та тваринництві, відсутність довгострокових кредитів і дорогі короткострокові кредити, неможливість належного доступу до джерел інформації з новітніх технологій, кон'юнктури цін на ринках, безробіття, незадовільні культурно-побутові умови проживання людей у сільській місцевості тощо.

Саме розв'язанню зазначених проблем покликані сприяти аграрні дорадчі служби. Завданням сільськогосподарської дорадчої служби на сучасному етапі розвитку вітчизняного аграрного сектора мали б стати: підвищення ефективності аграрного виробництва; збільшення доходів сільськогосподарських товаровиробників; вирішення соціальних проблем на селі; сприяння розвитку малого бізнесу та зайнятості сільського населення; розвиток громадянського суспільства на селі. Методами досягнення цих цілей повинні бути навчання, консультування, інформаційне забезпечення, демонстраційні заходи тощо.

Дорадча служба займається пропагандою передового досвіду, є госпрозрахунковою організацією, зацікавленою в обслуговуванні виробників сільськогосподарської продукції, готових оплатити маклерські послуги при впровадженні. Якщо при реформуванні дорадчої служби, яке відбувається нині, будуть передбачені механізми взаємодії з фінансовими структурами, то в кінцевому підсумку новостворена дорадча служба може стати координуючим органом з інноваційного реформування агропромислового виробництва в ринкових умовах.

Система органів державного, громадського та господарського управління АПК України формується в рамках створення соціально орієнтованої ринкової економічної системи з обмеженим державним регулюванням. Тому процес удосконалення системи управління аграрним сектором має передбачати поступове делегування повноважень щодо управління громадськими об'єднаннями, у міру їх саморозвитку як зверху вниз, так і знизу вгору за наступною схемою: органи державного управління – напівдержавні госпрозрахункові агентства – громадські об'єднання – кооперативні й інтеграційні об'єднання підприємств – підприємства (господарства).

На сучасному етапі розвитку АПК потрібно не тільки якомога швидше й ефективніше подолати втрачене за останні роки, а й створити реальні можливості нарощування управлінського потенціалу. Єдиний шлях досягнення даної мети полягає в

необхідності організації управління на засадах системного регулювання. У практичному відношенні це має означати, що системне управління повинне розглядатися як єдиний процес – від зародження управлінської ідеї до її високовідповідального практичного втілення.

На даній основі формується чи не найважливіше організаційно-методологічне положення, а вирішення такої проблеми може стати реальним лише за умови, якщо таких вихідних положень системного управління дотримуватимуться найвищі державні управлінські структури. Ефективне управління економікою належить до найважливіших функцій держави, і її відповідні структури повинні показувати дійовий приклад, відшукувати нові підходи до управління, забезпечення їх втілення у практику на державному рівні, інакше вони важко і довго пробиватимуть собі дорогу у всій управлінській вертикалі. Лише на цій основі може початися формування глибшої, досконалішої філософії управлінського мислення, яке вже найближчим часом повинно стати одним з найважливіших соціальних ресурсів виведення управління агропромисловим виробництвом на організаційно й економічно вищий рівень.

ВИСНОВКИ

Управління в підприємстві є складовою загального управління в суспільстві, а управлінська діяльність, як один з найважливіших факторів розвитку економіки, має тенденцію до постійного вдосконалення відповідно до вимог функціонування підприємницьких структур. Пошук причин сучасного надзвичайно несприятливого, а то і загрозливого інтересам країни, стану сільського господарства дає підстави для висновку, що визначальною серед них є недосконале, з великими прорахунками, помилками і втратами, управління найважливішою народногосподарською галуззю. Це характерно для всіх рівнів – від найвищого до безпосередньо виробничого.

Саме у зазначеному слід шукати основну причину того, що ні в суспільно-економічному, ні в соціально-психологічному відношеннях поки що не змогли позитивно проявитися такі доленосні явища, як здійснена за ініціативою державних структур земельна реформа, глибоке реформування земельних майнових відносин власності, перехід до прогресивних у своїй основі типів сільськогосподарських підприємств, розвиток фермерства, орендних відносин, активізація підприємницької діяльності на селі тощо. Навпаки, на цьому шляху допущено багато прорахунків і помилок. Внаслідок цього село втратило половину (а то й більше) виробничого потенціалу, значно зменшилось ви-

робництво продукції сільського господарства, продовжує поглиблюватись загрозлива демографічна і соціальна криза. Тим, хто при подібних аналізах посилається на те, що це стосується не тільки села, а й інших галузей, можна, повністю погоджуючись з ними, сказати лише одне: не забуваймо, що селянин – не просто громадянин і працівник, а й годувальник країни, тому він заслуговує на те, щоб жити по-людськи. Йому важко зрозуміти, чому, забезпечуючи майже повністю потреби країни в продуктах харчування, він поставлений на межі соціальної знедоленості і виживання. Всупереч численним багаторазовим деклараціям найвищих владних структур і посадовців про пріоритетність його інтересів та потреб, він так і не став стрижнем відповідної державної турботи і вже вкотре за свою історію переважна більшість селянства перестала вірити обіцянкам влади у своє краще майбутнє. Воно ніяк не може збагнути, чому все, що робилося в останні роки в країні начебто в його інтересах, в кінцевому підсумку поверталося проти нього [10].

Тому в перспективі, на основі проведеного дослідження, з метою стабілізації та підвищення ефективності аграрного виробництва області необхідно реалізувати комплекс організаційних, правових, економічних і техніко-технологічних заходів. Найважливішими складовими вказаних заходів є:

- регулювання соціально-економічних відносин в аграрному секторі;
- поновлення матеріально-технічної бази і її модернізація з метою підвищення конкурентоздатності продукції, що випускається;
- створення умов для залучення і стимулювання високоефективних інвестицій, концентрації їх у пріоритетних напрямках розвитку АПК області;
- розширення практики кредитування підприємств АПК на комерційній основі;
- створення майнових фондів;
- розвиток селекційно-племінної роботи в тваринництві;
- підготовка й підвищення професійної кваліфікації спеціалістів і кадрів масових професій;
- державна фінансова підтримка товаровиробників.

Необхідно зазначити, що в сучасних умовах удосконалення управління підприємствами АПК потребує подальшого дослідження, так як ці заходи можуть бути реалізовані за умови створення та функціонування ефективного економічного механізму. Потрібно пам'ятати, що сільськогосподарське підприємство є самостійним суб'єктом управління своїм виробництвом. Держава лише повинна йому допомагати або спрямовувати на виконання певних цілей.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник. – К.: КНЕУ, 2002. – 624С.
2. Баян А.В. Радикальні системи іноземного інвестування Закарпаття // Економіка АПК. – 2004. – №7. – С. 152-155.
3. Месель-Веселяк В.Я. Розвиток та ефективність організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві України // Економіка АПК. – 2004. – №11 – С. 18-24.
4. Піщур О.З. Мобілізація довгострокових інвестицій в АПК // Науковий вісник УжНУ. Серія "Економіка". – 2003. – Випуск 13. – С. 148-152.
5. Сільське господарство Закарпаття у 1999-2003 роках. Статистичний збірник. – Ужгород, 2004.
6. Спаський Г.В. Напрямки залучення іноземних інвестицій в АПК Закарпаття // Економіка АПК. – 2004. – №5. – С. 83-86.
7. Статистичний щорічник: Закарпаття у цифрах у 2002 році. Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 2003.
8. Статистичний щорічник: Закарпаття у цифрах у 2003 році. Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 2004.
9. Стегней М.І. Сучасні фінансові проблеми аграрних підприємств області // Науковий вісник УжНУ. Серія "Економіка". – 2002. – Випуск 12. – С. 112-114.
10. Юрчишин В.В. Науково-методологічні та організаційні основи розвитку системи управління аграрним сектором економіки // Економіка АПК. – 2003. – №1. – С. 17-25.